
Александра Димитријевић
(Универзитета у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици)

ПИТАЊЕ КТИТОРСТВА ПРВОБИТНЕ ГРАЧАНИЧКЕ СПОЉНЕ ПРИПРАТЕ

Апстракт: На нове облике нартекса прелази се за време краља Стефана Уроша III и Стефана Душана. На њима се запајају сви архитектонски елементи претходних грађевина ове врсте, а у исто време и елементи који су добили коначне облике на познијим нартексима. Датум изградње, првобитни изглед спољне припрате манастира. Грачанице, и обим њеног накнадног преграђивања, као и њено живописање, остају веома сложени и недовољно јасни, а самим тим поставља се и питање ко је био ктитор ове грађевине. Портрети двојице владара, на источном зиду, тачније на североисточном пиластру спољне припрате, веома су оштећени, толико да се види само део натписа поред једног од двојице владара те из тог разлога није могуће са сигурношћу тврдити ко је ту био приказан, и да ли су то били ктитори ексонартекса. Уколико се узме у обзир околност да је првобитни ексонартекс Грачанице изграђен око 1330. године, а да су краљ Стефан Дечански и краљ Душан заједно били крунисани у Сврчину 1322. на Богојављење, није искључено да се они могу сматрати новим ктиторима Грачанице и наручиоцима ексонартекса, међутим, то је само једна од претпоставки. Рад представља анализу фрагментарних остатака приказаних владарских портрета, и анализу њихове иконографије. Циљ овог рада је да се коришћењем иконолошке анализе, дескриптивног и компаративног метода дође до прецизнијег сазнања о приказаним личностима, и да се путем уочених важних обележја, веза и односа са сродним остварењима, дође до одговора ко би могао бити ктитор грачаничког ексонартекса.

Кључне речи: Грачаница, архитектура, спољне припрате, ктиторство, краљ Душан, Стефан Дечански

Проблему нартекса и ексонартекса у српској средњовековној архитектури припада посебно место. Временом је дошло до многобројних, значајних истраживачких података попут разлога њиховог подизања, као

Сл. 1 Североисточни пиластар спољне припрате. Остаци фреске са представом владара

Fig. 1 Northeastern pilasters of the outer narthex. Fresco remains depicting the rulers

и значаја и намене.¹ Концепција решења нартекса и ексонартекса, као и њихови положаји уз грађевину су веома различити. Поред тога што су смештени на западном делу грађевине, они нису свуда подједнико решавани.² Функција и намена нартекса се разликују у зависности од околности и подручја на којима су настајали. Занимљива су тумачења да је формирање нартекса и ексонартекса зависило умногоме од правила прописаних у типцима, а не смеју се изоставити ни претпоставке да су се потребе богослужбених радњи одражавале на архитектуру спољне припрате.³ Према мишљењу појединих истраживача, појава два нартекса, унутрашњег и спољног настала је управо у Цариграду у XI веку.⁴ Међутим, треба истаћи појаву додавања спољних нартекса у црквама на Светој Гори, где је појава спољних припрате почела такође у XI веку, и где су сви ексонартекси додати за релативно кратак временски период по завршетку католикона, у распону од око 30 до 60 година.⁵

Проучавањем светогорских манастира, могу се увидети два обрасца по којима су спољни нартекси били додавани: први из разлога како би

¹ Ђ. Бошковић, *Проблем српске средњовековне архитектуре, Питање нартекса и ексонартекса, скица за једно истраживање*, Српски књижевни гласник, Београд 1. мај 1934, 47-52; Л. Мирковић, *О иконографији мозаика изнад царских врата*, 89-96; С. Ненадовић, *Богородица Љевшика*, Београд 1963, 70-71, 142-147; М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 58, 67, 76-83; М. Кашанин, В. Кошаћ, Д. Тасић, М. Шакога, *Студеница*, Београд 1968, 55-59.

² Б. Вуловић, *Раваница: њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља, Саопштења*, 7, 1966, 67.

³ М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 80-85. је покушао да докаже да докаже да је увођењем типика архиепископа Никодима у српску цркву, имало директног одраза у архитектури; Б. Вуловић, *Раваница*, 67-69.

⁴ N. Stanković, *At the threshold of the heavens : the narthex and adjacent spaces in Middle Byzantine churches of Mount Athos (10th-11th centuries) - architecture, function, and meaning*, Princeton University 2017, 386-387.

⁵ Исто, 386.

Сл. 2 Сегмент фреске са представом владара.
Десна страна трупа

Fig. 2 A segment of the fresco. Right side of the hull

се покрило подручје између две бочне капеле, и други где је ексонартекс замишљен као извесно проширење унутрашњег нартекса, независан у односу на бочне капеле.⁶ Изграђени на западу, испред главног улаза у цркву, први утисак о ексонартексима је тај да представљају само додатну улазну просторију. Често отвореног тиша, спољне припрате делују да се ни на који начин не разликују од трема. Међутим, величина слична унутрашњим припратама, а некада и већих димензија, указује да је тај део храма нешто више од обичног трема, и да је морао служити сврси и прилагодити се одређеним функцијама.⁷ С обзиром да је било најбитније завршити наос, спољне припрате су, разматрајући примере оних на Светој Гори, остале отворене.

На примеру спољне и унутрашње припрате припрате Хиландара могу се појаснити функционалне и просторне разлике између унутрашње и спољне припрате, поготову у контексту позновизантијске и српске архитектуре. Ове две припрате у Хиландару су готово једнаких димензија као и структуре. Градитељ спољне припрате се у потпуности угледао на унутрашњи нартекс на шта указују детаљи у структури ових двеју грађевина, с тим што је начин зидања фасаде ексонартекса и нартекса, другачији.⁸ На спољној припрати је усвојено зидање карактеристично за моравске грађевине, које је проистекло из враћања на традицију архитектуре византијске престонице.⁹ Још једна битна разлика између ова два нартекса је појава једне куполе у средини западног дела ексонартекса, док унутрашња припрата има две куполе.¹⁰ Ова појава једне куполе у средини западног тра-

⁶ Исто, 389.

⁷ Исто, 390.

⁸ В. Кораћ, *Архитектура католикона манастира Хиландара: Између Атоса, Србије и Цариграда*; Осам векова Хиландара, Београд 2000, 465; С. Ђирковћ, *Ексонартекс Хиландара, питање његове функције и ктиторства*; Осам векова Хиландара, Београд 2000, 478.

⁹ В. Кораћ, *Архитектура католикона манастира Хиландара*, 465.

¹⁰ Исто, 465.

веја ексонартекса, представља разлику у концепцији спољне припрате као целине у односу на нартекс. Поставља се питање смисла те једне куполе која се јавља на ексонартексу па самим тим се јавља и питање праве наме-не ексонартекса.¹¹

Као пример се могу издвојити цркве из групе споменика који при-падају рашкој школи, а које су подигнуте заједно са нартексом, одвојеним од наоса. Међутим, на овим црквама се запажа да су ексонартекси касније дограђивани.¹² У првој половини XIV века наилази се на усложњавање решења западних простора на црквама, где се ексонартекси овог време-на јављају као пространи објекти¹³, као што је случај и са спољном при-пратом у Грачаници. В. Петковић појаву пространих и отворених тремова објашњава тиме да су се они углавном налазили на већим манастирским црквама, у којима су биле сахрањиване мошти владара или црквених ве-ликодостојника.¹⁴

Накнадно дограђивани спољни нартекси обично су подељени са по два стуба, као што је био случај са припратом у Хиландару, док су се у Србији могли срести нартекси подељени на девет травеја.¹⁵ У овом по-гледу је посебно интересантно решење Св. Илије у Солуну¹⁶, где грађе-вина својом архитектуром представља редак ефемерни тип, који манифе-стује облике атонских цркава и њихових „лити» изван домена Свете Горе. Нартекс цркве св. Илије у Солуну има концепцију правоугаоног простора, који је издељен на девет травеја, приближно једнаких, и сваки од њих је прекривен крстатим сводом.¹⁷ На тај начин би се на спрату, изнад источ-них травеја нартекса извео простор за катихумену, као што је то случај и на Грачаници.

У појединим црквама су задржане унутрашње припрате, након дода-вања спољних, док су у неким храмовима унутрашњи нартекси спојени са наосом пробијањем зида, тако да спољни нартекс остане једина припра-та.¹⁸ Велике припрате у Студеници, Жичи, Сопоћанима, Пећи и Милешеву називају се спољним без обзира што оне имају само једну велику при-прату, јер су те мање, унутрашње, спојене са наосом уклањањем зида.¹⁹ Поуздано се зна да је у Жичи уклоњен зид између припрате и наоса, док се у Пећи у светим Апостолима сматра да је тај зид уклоњен највероват-

¹¹ Исто, 465, 466.

¹² Б. Вуловић, *Раваница*, 71.

¹³ Исто, 71.

¹⁴ В. Петковић, *Жича*, Старинар 1, Београд 1906, 181.

¹⁵ Б. Вуловић, *Раваница*, 76.

¹⁶ Б. Вуловић, *Раваница*, 76; Више о цркви светог Илије у Солуну: С. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976; R. Krautheimer, S. Ćurčić, *Early Christian and Byzantine architecture*, Yale University 1992; S.V. Maltseva, *The Special Features of the Church of the Prophet Elijah in Thessaloniki: The Problem of Regional Traits in Late Byzantine Architecture*, Moscow, State Institute of Art Studies Publ. 2020, 233-247.

¹⁷ Б. Вуловић, *Раваница*, 76

¹⁸ В. Кораћ, *Студеница хвостанска*, Београд 1976, 115.

¹⁹ Исто, 115.

није тек након додавања спољне приправе, док је у Милешеви зид између приправе и наоса уклоњен тек после 1580.²⁰ Поставља се питање, да ли у погледу програма простора постоји разлика између цркава са једним нартексом и цркава са два нартекса?²¹ Тачан одговор о разлозима подизања великих пространих припрата, почевши од рашке архитектуре тачније од Жиче, није познат. Међутим, оно на шта сугерише овај процес додавања великих спољних припрата је то, да је све то утицало да позније рашке грађевине добијају приправе сразмерно пространих димензија, грађених у исто време кад и црква.²²

Битан извор за расправу о разлозима подизања приправе, као и о њеној намени, има типик архиепископа Никодима.²³ Наиме, Никодим је 1319. године, са грчког језика превео типик св. Саве Освећеног, који је због примене на подручју јерусалимске патријаршије све до XIII века, назван Јерусалимским типиком.²⁴ Овај типик је потиснуо, до тада примењивани Студијски типик, и типик цариградске Велике цркве. Тај типик је архиепископ Никодим упознао управо у Цариграду.²⁵ Увођењем тог типика, у Србији је престала употреба Студеничког типика св. Саве који је до тада представљао основ монашког живота и богослужења.²⁶ М. Васић у својој књизи „Жича и Лазарица“, покушава, користећи се подацима из Никодимовог типика, да докаже да је увођење тог типика имало директног одраза у архитектури, и да су прописи о службама условили истовремено грађење нартекса са црквама, наводећи Дечане као најстарији пример.²⁷ Ову Васићеву твдњу оповргава Ђ. Бошковић, чињеницом која указује да је знатно раније подигнут ексонартекс у Студеници, највероватније после јесени 1233.²⁸, а не треба изоставити ни то да су пре Никодимовог типика подигнути и ексонартекси у Милешеви и Жичи.²⁹

На просторима српске државе, након Милутинових освајања јужних територија, црквена организација је под утицајем источњачког монаштва

²⁰ Исто, 115; В. Петковић, *Жича*, Старинар, н.р. I (1906), 174-187;

²¹ В. Кораћ, *Студеница хвостанска*, 115.

²² Исто, 117.

²³ О типичу вид.: Ђ. Трифуновић (прир.), *Типик архиепископа Никодима*, 1-2. Београд 2004; Ј. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима*, Богословље XVI, св. 2, 1957, 12-19; XVII св. 1, 1958, 69-86; Исти, *Ein Typikon des serbischen Kirche*, Atti dell' VIII Congresso di Studi Bizantini, vol. VIII, Palermo 1951, 429-433.

²⁴ М. Шупут, *Архитектура пећке приправе*, Зборник за ликовне уметности 13, Нови Сад 1977, 63.

²⁵ Исто, 63.

²⁶ Исто, 63.

²⁷ М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 80.

²⁸ Ђ. Бошковић, *Проблем српске средњовековне архитектуре. Питање нартекса и ексонартекса, скица за једно истраживање*, СКГ, Београд, 1934, 48.

²⁹ Б. Вуловић, *Раваница*, 71. и нап. 874; Више о спољној припрати у Жичи вид: М. Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса жичке Спасове цркве*; Зборник радова *Манастир Жича*, Краљево 2000, 57-81; С. Ђурчић, *Смисао и функција катихумена у позновизантијској и српској архитектури*; Зборник радова *Манастир Жича*, Краљево 2000, 83-93.

јачала, те је краљ морао да изврши територијалну реорганизацију црквене управе.³⁰ Из тог разлога је био могућ већи број епископских седишта, која су том приликом била означена пространим ексонартексима и кулама звоничима.³¹ Водећи се подацима из Никодимовог типика, могло би се закључити да су разлози за подизање припрате били литургијског карактера, као што је то била свечана литија извођена у нартексу на велико вечерње, када су за време молитви које су се у том простору одвијале, верници морали бити на коленима. Тек након молитви, устајало се, и уз појање стихира, улазило се у цркву (вечерња и јутрења су се у току целе године завршавала у нартексу).³² У припрамама су одржаване комеморације умрлим монасима и читане молитве за свете ктиторе, док се у спољном нартексу делило освешћено жито, као и то да су ту доношене мошти светаца оним данима којим су били празновани.³³ Међутим, уколико се разматра архитектонски склоп ексонартекса, може се претпоставити да је умногоме зависило од градитељског програма који је настојао да архиепископско седиште обележи главним карактеристикама, као што је припрама са кулом звоником.³⁴

Најрелевантнији извор података о првобитној форми Грачанице пружа модел цркве који краљ Милутин држи у рукама. Наиме, тај модел храма на киторском портрету приказује цркву без велике спољне припрате на западу, што сведочи о томе да првобитна замисао грачаничког храма, није имала ексонартекс. Тај велики ексонартекс, подигнут је испред западне фасаде Милутинове цркве, тек након што је црква саграђена, међутим, тачна архитектонска диспозиција³⁵ и време настанка овог дела храма, остали су непознати. Данашња спољна припрама је својом површином, колико се може закључити на основу одређених археолошких налаза³⁶, одговарала старијој, али је унутрашњи простор био другачији. Још један веома важан документ у разазнавању морфологије спољне припрате, представља

³⁰ Б. Вуловић, *Раваница*, 71. О црквеној управи у доба краља Милутина више у: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985; А. Узелац, *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања*, Зборник радова. Ур. Драгиша Бојовић, *Свети цар Константин и хришћанство I*; Међународни научни скуп поводом 1700 година Миланског едикта, Ниш, 2013, 593–608.

³¹ Б. Вуловић, *Раваница*, 76; Више о вези кула звоника код одређених цркава са њиховим катедралним статусом у: О.М. Кандић, *Куле звоници уз српске цркве XII-XIV века*, Зборник за ликовне уметности 14, Нови Сад, 1978, 5-8; С. N. Barla, *Form and Evolution of Byzantine Bell-towers*. Athens 1959, 9-15; В. Ђурић, Сопоћани, Београд 1963, 41-43; О. М. Кандић, *Првобитни облик спољне припрате са звоником у Сопоћанима*, Саопштења XX-XXI, Београд 1988-89, 43-66.

³² В. Петковић, *Жича*, Старинар 1, Београд 1906, 183.

³³ М. Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса жичке Спасове цркве*, 57-58.

³⁴ М. Шупут, *Архитектура пећке припрате*, 67.

³⁵ С. Ђурчић, *Грачаница, историја и архитектура*, Београд/Приштина 1988, 53.

³⁶ Више о томе: Б. Вуловић, *Нова истраживања архитектуре Грачанице*, Грачанички симпозијум, 1973, 168; П. Мијовић, *О генези Грачанице*, Грачанички симпозијум, 1973, 127-163; Исти., *Грачаница-ранохришћанска базилика и средњовековни манастир*, *ArhPr*, 6 (1964), 128-133;

дрворез из 1539. године, који се налази на полеђини једног штампаног Октоиха. На том фронтиспису приказана је Грачаница са ексонартексом који је на западу имао звоник. Велики рестаураторски подухвати изведени на грачаничкој припрати у периоду између 1957. и 1964. године, и археолошка ископавања, дала су доста драгоцених података, међутим пропуштена је прилика да се комплетни подаци и извештаји објаве, и на тај начин хронологија овог дела грачаничког храма, остала је непрецизирана.

Изглед грачаничког ексонартекса какав је данас, резултат је неколико градитељских фаза. Обим преградњи, као и њен првобитни облик, комплексни су и недовољно разјашњени. Оно што се данас зна о судбини Грачанице у другој половини XIV века, углавном је ограничено на свега неколицину бележака у литургијским књигама, јер су неки други слични записи вероватно били уништени у турским нападима, убрзо након Маричке битке и огромног српског пораза 1371.³⁷ Грачаница је у периоду између 1379. и 1383. највероватније први пут доживела пљачкање, што је поменуто у једном сачуваном рукопису у саставу дуге молитве Богородици, где се наводи да је црква срушена и да су све књиге које су се налазиле у пиргу, изгореле.³⁸ Ђ. Бошковић сматра да је натпис само хипербола којом се величају заслуге тадашњег липљанског архиепископа Симеона.³⁹ Међутим, у складу са датованом забелешком из другог пронађеног рукописа из Грачанице, манастир је био обновљен до 1383. године, од штете која му је била нанета турским нападом, и зна се да је рестаурација била дело напоменутог архиепископа Симеона, с тим што се онај део који говори о његовим заслугама, узима као преувеличавање онога шта је стварно постигао и обновио.⁴⁰ Уколико је првобитни ексонартекс стварно био порушен првим турским нападом, онда се може претпоставити да је друга спољна припрата морала бити саграђена у том периоду између 1379. и 1383.

Ако узмемо у обзир да је првобитни грачанички ексонартекс био саграђен мало након 1321. тачније око 1330-1331. године онда би се могло претпоставити да је његов ктитор био Стефан Урош III Дечански. О томе би могли да посведоче досликани владарски портрети краља Стефана Дечанског и његовог сина младог краља Душана, у унутрашњој припрати, између монашких ликова краља Уроша I и његове жене Јелене.⁴¹ Оно што се може опазити је чињеница да те умањене представе владара нису биле

³⁷ С. Ћурчић, *Грачаница*, 24..

³⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 52, бр. 162.

³⁹ Б. Вуловић, *Нова истраживања архитектуре Грачанице*, 168. У запису се говори како је архиепископ Симеон „... све из темеља подигао манастир и украсио га како споља, тако и у унутрашњости.“ Ђ. Бошковић, *Грачаница*, Београд 1932, 8, говори да у то време ништа значајније није урађено, С. Ћурчић, *Грачаница*, 24, говори да се ова тврдња може односити на рушење првобитног ексонартекса, као и других манастирских зграда као што је то био пирг (кула), а који је био саставни део припрате.

⁴⁰ С. Ћурчић, *Грачаница*, 24.

⁴¹ Д. Војводић, *Досликани владарски портрети у Грачаници*, Ниш и Византија, зборник радова књ. VII, Ниш 2009, 251-265.

део првобитне замисли композиције, и уочљиво је да ликови ове двојице владара нису били поништавани, нити пресликавани плавом бојом позадине, већ да су укључени у композицију након наношења те плаве боје.⁴²

С обзиром да су њихове фигуре у досликаним портретима скоро у потпуности избрисане, и без натписа, објашњене су жељом краља Стефана Дечанског, да истакне своје светородно порекло, као и легитимитет своје власти, с обзиром да су он и његов син Душан изостављени из лозе Немањића која је 1321. наликана у унутрашњој припрати Грачанице.⁴³ Како би указао на светородност и на легитимитет своје власти, краљ Стефан Дечански, одлучује се за то да свој лик, и лик свога сина, прикаже управо на месту где је приказана примена божанствене инвеституре, где Христ Емануил у попрсју пружа руке с аналавима ка монашким фигурама Уроша и Јелене.⁴⁴ Поред тога, на тој, готово квадратној површини северног дела источног зида, имало је довољно места да се између ликова Уроша I и Јелене, сместе накнадно још два умањена владарска портрета.⁴⁵

Уколико се узме у обзир околност да је првобитни ексонартекс Грачанице изграђен око 1330. године, а да су краљ Стефан Дечански и краљ Душан заједно били крунисани у Сврчину 1322. на Богојављење⁴⁶, није искључено да се они могу сматрати новим ктиторима Грачанице и наручиоцима ексонартекса.⁴⁷ Такав случај, где су краљ Стефан Дечански и млад краљ Душан ктитори спољњег нартекса, а приказани су у унутрашњем, јавља се у ексонартексу Саборне цркве манастира Хиландара.⁴⁸

Спољна припрата Хиандара је дограђена након осликавања католикона 1321, а пре подизања пећке припрате, око 1325-1330.⁴⁹ Као и у унутрашњој припрати Грачанице, тако су накнадно приказани и у унутрашњој припрати Хиландара, Стефан Дечански и Душан, јер су због сукоба краља Милутина и Дечанског они били изостављени из живописа у обе цркве. Према мишљењу Д. Војводића, Дечански и Душан су се и у грачаничкој, али и у хиландарској унутрашњој припрати накнадно нашли из идеолошких разлога, као што су указивање на легитимитет њихове власти и светородног порекла, јер су досликани уз ликове својих родитеља и прародитеља.⁵⁰ Б. Тодић наводи да су се ликови Стефана Дечанског и младог краља Душана могли наћи у унутрашњем нартексу Хиландара не само из

⁴² Исто, 253.

⁴³ Б. Тодић, *Време изградње католикона и ексонартекса манастира Хиландара*; Хиландарски зборник бр. 14, Београд 2017, 160; Више о томе у: Д. Војводић, *Од хоризонталне ка вертикалној генеалошкој слици Немањића*, ЗРВИ 44/1 (2007), 298; Исти, *Досликани владарски портрети*, 251-265.

⁴⁴ Д. Војводић, *Досликани владарски портрети у Грачаници*, 255.

⁴⁵ Исто, 255.

⁴⁶ Исто, 262.

⁴⁷ Б. Тодић, *Време изградње католикона и ексонартекса*, 160.

⁴⁸ Исто, 161.

⁴⁹ Исто, 161.

⁵⁰ Д. Војводић, *Досликани владарски портрети у Грачаници*, 264; Исти, *Ктиторски портрети и представе*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 257.

идејних и идеолошких разлога, већ и због тога што је Дечански највероватније био ктитор ексонартекса, с обзиром да су владари добијали ктиторске представе у црквама, једино ако су и сами нешто подигли у њима.⁵¹

Што се грачаничке спољне приправе тиче, портрети двојице владара, на источном зиду, тачније на североисточном пиластру спољне приправе, веома су оштећени, толико да се види само део натписа поред једног од двојице владара (*крал(ъ) оурошъ...*), те из тог разлога није могуће са сигурношћу тврдити ко је ту био приказан.

Веома је могуће да су ктитори првобитне спољне приправе били Стефан Дечански и Душан, с обзиром да је изграђена у њихово време, као и на основу одређених сличности са пећком и хиландарском приправом које припадају истом периоду, и узевши у обзир да су ликови краља Стефана Дечанског и младог краља Душана били накнадно досликани (као и у Хиландару) у унутрашњем нартексу Грачанице, уз родитеље и прародитеље. Међутим, поставља се питање ко је од владара насликан на североисточном пиластру источног зида ексонартекса? Да ли су то били ктитори истог, ако јесу, да ли су то краљ Стефан Дечански и млади краљ Душан? Б. Живковић при цртању грачаничких фресака само наводи да је на североисточном пиластру спољне приправе Грачанице, био приказан краљ Милутин, не помињући остатак фреске са представом другог владара поред.⁵² Међутим, ова Живковићева констатација се мора узети са резервом, јер је као једини указатељ да је ту могао бити приказан краљ Милутин, навео само натпис (*крал(ъ) оурошъ...*), што свакако није довољан доказ за то. М. Веселиновић помиње да је видео слике цара Душана и Уроша, али да су њихова лица била премазана и прекривена,⁵³ такође, врло вероватно према речима Веселиновића, и И. Иванић напомиње да су ту били приказани ликови Душана и Уроша.⁵⁴ Ови подаци узимају се као нетачни због недостатка стручне анализе и конкретних аргумената. Б. Тодић разматра да ли је ту можда био насликан неко од посебно популарних владара у XVI веку, или неко од више владара чија се имена помињу онда када се говори о грачаничком властелинству.⁵⁵ Међутим, Тодић на крају ипак претпоставља да би ту могао највероватније бити приказан краљ Урош II Милутин.⁵⁶

На остатку фреске приказан је део десне стране неког владара одевоног у тамнољубичасти царски сакос⁵⁷ са контоманикионом, лоросом са

⁵¹ Б. Тодић, *Време изградње католиконе и ексонартекса*, 162.

⁵² Б. Живковић, *Грачаница. цртежи фресака*, Београд 1989.

⁵³ М. В. Веселиновић, *Поглед кроз Косово*, Београд 1895, 19.

⁵⁴ И. Иванић, *На Косову... Из путних бележака И. Иванића*, Београд 1903, 57.

⁵⁵ Б. Тодић, *Грачаница сликарство*, 258.

⁵⁶ *Исто*, 258.

⁵⁷ О изгледу и називима појединих делова владарских инсигнија: Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 65-70; С. Марјанвић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 128; О владарском костиму: Б. Поповић, *Српска средњовековна владарска и властеоска одећа*, Београд 2020; Т. Стародубцев, *Сакос црквених достојанственика у средњовековној Србији, Византијски сврет на Балкану II*, Београд 2012, 523-550.

бисерима, који је највероватније био пребачен преко леве руке, као и појасом који је такође био украшен бисерима. До друге половине XIII века, владари су се приказивали у пурпурно-црној хаљини уских рукава, али некада се приказују и у хаљини тамноцрне боје, где црна боја симболише мистику власти, док се нови модел те владарске хаљине може срести још од Ариља, где су на владарским портретима приказани суверени обучени у хаљине ширих рукава.⁵⁸ Оштећена представа владара у спољној припрати Грачанице, приказана је како стоји на супедиону у форми јастука, уобичајеног још од времена краља Милутина.⁵⁹ Десна рука приказаног владарског лика савијена је у лакту и вероватно држи крст, види се златни украс на мишицама, златни нашивак на лакту, затим периврахион, као и епиманикија, која је с обзиром да сакос има широке рукаве, премештена на рукав доње хаљине.⁶⁰

Немањићи су, и поред тога што су носили титулу краља, своје достојанство наглашавали користећи инсигније које су и ромејски василевси користили.⁶¹ Почевши од доба краља Владислава, главу српских владара је у свечаним приликама красила куполна стема с бисерним сијама, а одевали су се у дивитисион, украшен златотканим контоманикионом, периврахионима и епиманикијама, преко којег је био пребачен лорос.⁶² Лорос или дијадима су у средњовековној Србији сматрани ознаком божанског порекла власти, о чему могу да посведоче и сцене инвеституре, где анђели у рукама држе круну и лорос.⁶³ Лорос се спуштао дуж сакоса, обавијајући тело владара, док је један крај био пребачен преко леве руке. Царски положај у Србији је, по угледу на Византију, био од XIV века наглашаван, тако што је лорос укрштан на грудима.⁶⁴

Судећи на основу онога шта је на фресци представљено и сачувано, може се претпоставити да на грудима приказаног владара није била насликана укрштена дијадима (лорос) јер се на остатку фреске не уочава дијади-ма која образује укрсницу у облику латиничног слова „Y“.⁶⁵ Међутим, на

⁵⁸ С. Марјанвић-Душанић, *Владарске инсигније*, 128.

⁵⁹ Д. Војводић, *Портрети владара*, 278; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1996, 31, 66; I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, 264.

⁶⁰ Исто, 278.

⁶¹ Д. Војводић, С. Марјановић-Душанић, *Образац царства - идеја и слика власти у Србији (1299-1371)*, Византијско наслеђе и српска уметност II, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Београд 2016, 305.

⁶² Исто, 305.

⁶³ С. Марјанвић-Душанић, *Владарске инсигније*, 128.

⁶⁴ Исто, 128.

⁶⁵ Укрштена дијадима се као древна и неуобичајена инсигнија јавља у последњим годинама владавине Стефана Дечанског, када се на ктиторским представама из цркве св. Стефана у манастиру Дуљево, краљ Стефан Дечански и његов савладар Душан, приказују са укрштеном дијадимом али невешто изведеном. Такође, неколико владарских печата насталих вероватно између 1327. и 1331. године приказују Дечанског са укрштеном дијадимом на грудима, док ће ова владарска инсигнија за време краља Душана добити нарочит значај у српској владарској средини. вид: Д. Војводић,

појединим портретима Дечанског и Душана, појављују се дијадиме нешто једноставнијег облика, која је претходно била устаљена на портретима њиховог претходника, краља Милутина.⁶⁶ Дечански је у првим годинама своје владавине на фрескама у Хиландару, Грачаници (у унутрашњој припрати), као и на икони из Барија⁶⁷, са сином Душаном био приказан управо са том врстом једноставније дијадиме.⁶⁸ Сакос сличан оном који се види на остатку фреске у ексонартексу, са периврахионом на десном рамену, контоманикионом, лором и епиманикијом, опажа се на накнадно досликаним портретима краља Стефана Дечанског и младог краља Душана, у унутрашњој припрати Грачанице, међутим, на основу остатка фреске непознатог владара из спољне припрате Грачанице, не може се са сигурношћу тврдити да ли је у питању једноставнија форма дијадиме или само контоманикион. У последњим годинама своје владавине Дечански је био приказиван са укрштеном дијадимом на грудима, међутим, овај сачувани део фреске у грачаничком ексонартексу, због великог оштећења, не може бити од помоћи да се поуздано тврди да је Стефан Дечански ту био насликан.

На основу царског сакоса који је на остатку фреске сачуван, може се закључити да је био монохроман и једноставно декорисан, без текстилних орнамената или бисерних венчића, само са местимично нашивеним бисерним тракама. Фреска на којој је приказан други владарски лик веома је пострадао, толико да је од ње остао само доњи део владарске хаљине и супедион на којој је тај лик био представљен. Оно што се може претпоставити је да ту највероватније није био приказан лик владарке због немањићке традиције портретских целина, која заступа став да се у првој зони живописа, уколико је био приказан актуелни владар-ктитор, поред њега не приказују принцезе⁶⁹, нити њихова браћа ни рођаци, већ само потомци и преци по директној линији.⁷⁰

За сада се уместо закључка могу начинити две претпоставке које од владара био приказан у грачаничком ексонартексу. Као прва претпоставка уз помоћ које се може решити питање ктиторства грачаничког ексонартекса, је податак да је тај део храма првобитно био највероватније изграђен у време краља Стефана Дечанског и младог краља Душана, што би их окарактерисало као ктиторе те спољне припрате. Као друга претпоставка која би могла одговорити на питање ктиторства представља остатка

Укрштена дијадима и „торакион“. Две древне и неуобичајене инсигније српских владара у XIV и XV веку, Трећа конференција византолога, Крушевац 2002, 259-262.

⁶⁶ Д. Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“*, 260.

⁶⁷ И.М. Ђорђевић, *О првобитном српске изгледу иконе светог Николе у Барију*, ЗФФ, серија А, Историјске науке књига 14, Београд 1989, 111-122.

⁶⁸ Д. Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“*, 260.

⁶⁹ Б. Тодић, *О пресликаним портретима у Дечанима*, Зборник Народног музеја 11-историја уметности, Београд 1982, 61.

⁷⁰ Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, Зидно сликарство манастира Дечана, Посебна издања САНУ, књ. DCXXXII, Одељење историјских наука, књ. 22, Београд 1995, 272, нап. 50.

натписа (к^ра^ла(к) о^урош^ь...), на основу ког Б. Живковић⁷¹, С. Петковић⁷² и Б. Тодић⁷³, сматрају да се ту могао наћи портрет краља Милутина, и још једног владара. Анализирајући одежду која је приказана на остатку фреске, закључује се да је царски сакос изведен доста једноставније, али без могућности да се види да ли је дијадима (лорос) на грудима била укрштена, што би нам доста помогло при иконографском прецизирању, јер краљ Милутин није био приказиван са том врстом инсигније, док је на позним и постхумним портретима краљ Стефан Дечански био приказан са укрштеном дијадимом. Са друге стране једноставнију врсту царског сакоса каква се уочава на остацима фреске, носили су и краљ Милутин, али и краљ Стефан Дечански и млади краљ Душан. Уколико је ту стварно био приказан краљ Милутин, онда се он не може узети у разматрање да је био и ктитор тог дела храма, јер се упокојио пре његове изградње. У случају да је лик краља Милутина ту био представљен онда је могуће да је други владарски лик била краљица Симонида, с обзиром да се обичај приказивања принцеза и краљица није практиковао у немањихкој традицији само при приказивању актуелног владара-ктитора. Међутим, ако би се у разматрање узела могућност да су ту приказани Стефан Дечански и Душан, онда би то значило да су они били и ктитори спољне припрате Грачанице.

Aleksandra Dimitrijević

(University of Priština-Faculty of Philosophy, Kosovska Mitrovica)

THE QUESTION OF THE PATRONAGE OF THE ORIGINALLY GRAČANICA
OUTER NARTEX

New forms of the narthex were introduced during the reign of King Stefan Uroš III of Dečani and King Stefan Dušan. The date of construction, of the outer narthex of church at Gračanica Monastery its original appearance, and the scope of its subsequent reconstruction, as well as its frescoes, remain very complex and insufficiently clear, and thus the question arises as to who was the founder of this building. The portraits of the two rulers, on the east wall, more precisely on the north-eastern pilaster of the outer narthex, are very damaged, so much so that only a part of the inscription next to one of the two rulers can be seen. If we take into account the fact that the original exonarthex of Gračanica was built around 1330, and that King Stefan of Dečani and King Dušan were crowned together in Svrčin in 1322 on Epiphany, it is possible that they can be considered new founders of Gračanica and clients of exonarthex, however, this is only one of the assumptions. The paper presents an analysis of the fragmentary remains of the depicted government portraits, and an analysis of their iconography. The aim of this paper is to use iconological analysis, descriptive and comparative methods to gain more precise knowledge about the depicted personalities, and to find out who could be the founder of the Gračanica exonarthex through the observed important features, connections and relations with related achievements.

⁷¹ Б. Живковић, *Грачаница. цртежи фресака*.

⁷² С. Петковић, *Сликаство спољашње припрате Грачанице*, 208.

⁷³ Б. Тодић, *Грачаница сликарство*, 258.